

Дора Капралова

ПЕТ ПРИЧА

(Из збирке *Патња и остали жанрови*)

ГРАНИЦА ГРОБЉА

Субота у Берлину је од јутра обасјана сунцем. Жозефин ме је позвала на гробљански ручак. „Шта ћеш радити данас?“, питало ме је током преподнева троје пријатеља из Чешке преко Месинцера. „Ићи ћу бициклом до гробља да ручам, сасвим практичан циљ у овом локдауну“, одговорила сам. Први пријатељ ми је дао *лајк*, други *срце*, а за трећег је мој излет заслужио емотикон *фантасично*. Размишљам да ли би требало мало више да им објасним ситуацију. Решим да то баталим.

Моја француска пријатељица Жозефин спрема праву гозбу у зараслом врту напола срушеног бугарског гробља иза зграде. У њему расту кромпир, тулипани, зумбули и јоргован. На гробљу још увек понекад обављају сахране, али углавном је то ничија земља: достојанствен предео са дрворедом платана и православном капелом. Жбуње је неравномерно разбацано између гробова, док у средишту стоји никада недовршен центар за избеглице поред кога су никле импровизоване суседске баштице. Поврће на гробљу не успева нарочито добро, кажу да је тло пуно тешких метала из покојника.

Недељно сунце осветљава гробове у нежној, готово баршунастој измаглици. Лежимо на ђебету и жмиркамо гледајући у сунце. Жозефин ми у трави међу гробовима, тулипанима и љиљанима прича како је локална гробљанска лисица једног дана ископала људску кост...

Било је то овако. Жозефин је пре пет година добила рак дојке. А будући да је она жена магијских способности и изузетна кореографкиња, одмах је почела да осмишљава плесни пројекат у коме би се вратила својим француским коренима, натраг самој себи.

У то време је са свог кухињског прозора виђала гробљанску лисицу. Лисица би се појавила и одмах нестала. Када се појавила, Жозефин је осетила бол у грудима, још неименовани страх од властите коначности. Кажу да лисице доносе смрт.

Једне вечери, током влажне и продорне новембарске зиме, враћала се из шетње и срела лисицу наред прометне улице пред зградом. Стајала је непомично и посматрала Жозефин. Она је откључала улазна врата, попела се на први спрат, разбубњалог срца ушла у стан и залупила врата за собом. Подгрејала је супу и почела полако да једе. Међутим, било јој је вруће па је устала да отвори прозор. Када је погледала напоље, опет ју је угледала. Лисица је стајала иза гробљанске оgrade и не трепице гледала Жозефин право у очи. Жозефин је оставила све, механички изашла напоље, отворила металну капију и ушла на гробље. Лисица се самоуверено осврнула за Жозефин и кренула у правцу гробова. Жозефин ју је сва помућена пратила.

Под месечином је угледала приказ који ју је запањео: лисица је од гроба иза јоргована направила јазбину.

Жозефин је претрашена побегла кући. Призор није могла да избије из главе.

Када се неколико дана касније враћала уморна са зрачења, синило јој је да опет оде на гробље. Није срела лисицу, али је зато поред лисичје јазбине нашла ископану људску бутну кост. Узела је тај посмртни остатак, умотала га у мохер џемпер и у несхватљивом растројству однела ногу кући. Одложила је кост на балкон, затворила врата и током ноћи написала цео свој плесни пројекат: причу о нози која путује од земље до земље и назад. Бутна кост као симбол рођења...

Када се ујутру пробудила, ништа је није болело, ништа притискало, само је себи деловала помало лудо. Схватила је да, када би неко на њеном балкону нашао остатак људске ноге, Жозефин би вероватно сместа послали у лудницу. Изгуглала је и да је крађа људских посмртних остатака незаконита. Али укратко – Жозефин је наставила да иде на зрачење, већ се осећала боље, почела је да реализује свој пројекат и најпре сваког другог дана, а затим већ у неправилним размацима, на тераси је проучавала поклон од лисице.

Лисицу у то време више није виђала. Прошла је Нова година, јануар, фебруар... Жозефин је већ била скоро здрава када је у марту упознала пољског позоришног мајстора светла Анджеја. Почели су да се забављају и Анджеја је све више занимало где и како Жозефин живи. Позвала га је на вечеру, али када је требало да дође, отворила је балконска врата и видела ћебе под којим је била бутна кост. Забога – шта ћу с овом ногом? Недавно је хтела да оде на гробље и тајно сахрани људску кост. Али шта ако је неко види? Ноћи су биле кратке, крајем априла је понекад било и љубавних парова на опустошеном гробљу. Можда би могла да сакрије ногу у орман, али шта ако Анджеј отвори орман? О томе је размишљала све до тренутка када се Анджеј појавио на вратима са букетом цвећа и флашом вина. Жозефин је занемарила ногу и вечерала са Анджејем. Смејали су се и пили вино, размењивали лагане пољупце. Затим је Анджеј отишао на балкон да запали, и да, скратићу: вратио се, дрхтећи држао у руци људску бутну кост и муцао: „За... забога, зашто имаш ОВО на балкону?”

„Јер нога расте из земље и поново се враћа у земљу”, Жозефин је одговорила коаном и наставила необично мирним гласом: „Молим те, Анджеј, много те молим, да ли би могао да одеш са мном на гробље да вратимо ту кост?”

Католик Анджеј је побегао од Жозефин, у позоришту је дао отказ и у року од недељу дана се вратио својој пољској породици – Жозефин се први пут насмешила само десним углом усана – детаљ о три ћерке и жени које има код куће у Вроцлаву Анджеј је прећутао...

Ногу је истог месеца сахранила испод гробљанског јоргована. Сама и достојанствено. У пет сати изјутра. Међу грмљем шипака певали су славуји и цвркутале црвенперке.

Отада је излечена и весела, само понекад чезне за лисицом.

Враћам се од Жозефин бициклом кући, кружим преко јужног, индустријског дела града, лутам и одједном се нађем на ничијој земљи. Идем кроз брезов шума-
рак дуж смарагднозелене устајале воде, на хоризонту се виде блокови зграда, у да-
љини чујем хук из оближње фабрика цемента.

А онда наиђем на бициклическу стазу која прати некадашњи Берлински зид.

Сада нисам ни на истоку ни на западу, нисам ни овде ни тамо, ни код својих
ни код туђина... Осећам зачудно омамљив воњ мочваре. Ништа није важно. Про-
лазим кроз међупростор и потпуно сам изгубљена, тонем у вртоглаво стање без-
времености и осећај крајњег спокојства.

Понекад путујемо кроз међупросторе а нисмо тога ни свесни.

Жозефин је хтела да ме забави, можда и малчице уплаши. Али ја се више ни-
чега не бојим – ничега осим брзих аутомобила и још неколико ситница које ћу за-
држати за себе...

Увече ћеркама причам о томе како је Жозефин сретала гробљанску лисицу.

Људску бутну кост им прећутим.

ОДЛАЗИ ИЛИ ЋУ ТЕ ОВДЕ ЗАКЉУЧАТИ

Као свака сентиментална Средњоевропљанка, и ја имам дане, углавном пред-
менструацију, када у освит пролећа у Берлину волим да ручам у једној пустој ке-
бабциници недалеко од нашег стана. Обично седим на високој барској столици и
баш пазим да се не завалим на непостојећи наслон и не сручим на под. Углавном
једем пржене пилеће ногице и пластичном виљушком набадам тврди масни пом-
фрит док ми се све иглице са виљушке не одломе. После их ловим по пластичном
тањиру, комадиће беле пластике која се већ одавно помешала са мајонезом.

У тим тренуцима размишљам о томе зашто живим ту где живим и куда би чо-
век могао да мрдне како би, рецимо, осетио мир у души и љубав према ближњима,
уместо парчића умашћене пластике у устима.

Укратко, сваки човек медитира како зна и уме.

Иза пулта се полако окреће грилована јагњетина, фрижидер механички бру-
ји и повремено се чује шкрипуцање барске столице на којој седим. На великом
екрану промичу туристички снимци из целог света. Без звука и укруг. Знам напа-
мет све трасе. Шпањолка и Швеђанин плешу танго на Балију, секс-бомба пије ма-
либу на Пацифику, група лепих момака јурца на скејту кроз Барселону, а постарији
богати мушкарац, као прекопиран из деведесетих, грли јапанску љубавницу на
обали Циришког језера. Светови се међусобно преламају и разбијају као обојена огле-
далца у калеидоскопу. Нови призори прекривају старе и све гута велика површи-
на екрана. Као да се и у безначајној берлинској кебабциници стварност сигурног
и искуство непостојећег надреално умножавају.

Целу приглупу ситуацију, као и обично, са мном прати двадесет година мла-
ђи дечко за пултом. По правилу нема никог другог. Дечко се досађује. Очигледно

се досађује. Једном ми је на неспретном немачком рекао да је из Техерана, а други пут да се родио у Сирији.

У кебабџиници, најобичнијем бистроу у нашој четврти, све је јефтино. Црни сјајни сточићи од метала, умузгане столице, црвени зидови са аматерским фотографијама липицанера.

Зашто о овоме пишем? Јер сам ту, несхватљиво баш ту, примила телефонски позив од продуценткиње из једног великог немачког недељника, познанице моје другарице. Обратила ми се као познаваатељки дела чешке новинарке која је умрла у концентрационом логору Равензбрик. Тамо ће открити њен споменик. Прекосутра.

„Неко мора да напише нешто о томе”, грми непозната енергија у мој мобилни.

„Да”, мрмљам задовољно са пластичном виљушком у устима.

Кошаркаш на великом екрану поново се безбрижно кези у камеру.

Продуценткиња пита имам ли свог фотографа. Сетим се своје комшинице Ејми. Баш јуче је испред зграде кукала како није фотографисала ни једну једину репортажу откако има ћерку, којој је узгред већ десет година. „Да, Ејми Вајнхед, фотографкиња из Њујорка”, кажем на телефон и даље жваћући виљушку са пилетином.

Све смо се за минут договориле. Уговор ће ми послати мејлом. Она ће нас аутом возити до концентрационог логора, већ годинама се диви чешкој новинарки и фасцинира је Равензбрик, место историјске страхоте. Место историјске страхоте, поновила је још једном и прекинула везу.

На великом екрану се појављују лепотани на скејту који језде улицама Барселоне. Спремам се да платим пре него што их опет смени швајцарски банкар са млађаном Јапанком.

Дечко иза пулта проговори: „Бизнис?”

„Бизнис”, одговорим. „У Равензбрику.”

„Шта је то?”

„Конц-логор”, одмахнем руком.

„Супер!”, звизнуо је дечко и подигао палац. „Могу ли и ја са тобом? Никад нисам био у конц-логору.”

Нисам била сигурна да ли ме зеза. У секунди сам проценила како би могао да буде мој одрасли млади син. Без сумње би могао да ми буде син. Али није. Он је Иранац, Авганистанац, понекад и Сиријац, сморен, а можда и радознао.

„Исмаил”, представио се. „И, могу ли с тобом?”

„Зашто да не, заправо”, изговорила сам колебљиво, јер и даље нисам била сигурна да ли се шали.

„Супер”, поновио је Исмаил захвално, „узећу слободан дан”.

„Али биће то пословни пут, не излет”, рекла сам и почела да кашљем. „А са нама иде и фотографкиња.”

„Фотографкиња”, подигао је палац. „Баш кул. И ја фоткам. Ове липицанере сам ја фоткао.”

Тако је пао договор.

Ејми се обрадовала. Рекла је да је неколико година чекала такву понуду.

Састали смо се у једанаест пре подне код метро станице у Шарлотенбургу. Дан пре тога сам поново свратила у кебаџиницу, Исмаил ми је потврдио да се радује и да долази. Нисам му превише веровала, али се заиста појавио. Чекао је код излаза, носио је црни реперски дукс са капуљачом. У њој је са својих сто педесет шест центиметара деловао још ситније и подсећао ме је на једног од оних младих скејтера у Барселони.

Заједно смо отишли до аутомобила. Са друге стране је прилазила Ејми. Умало је нисам препознала. Обично одмерена Ејми носила је припијену сребрну мини-хаљину. Преко једног рамена је пребацила торбу са фото-апаратом, преког другог кожно јакну. И неким чудом је поврх тога држала цигарету међу прстима десне руке. Никада је нисам видела да пуши изјутра, а када се приближила, приметила сам да је упадљиво нашминкана и да јој на очним капцима светлуцају тиркизне шљокице.

Ејми и Исмаил су се руковали. Исмаил је одмах након тога стао иза мене као да ми је сенка. Из аутомобила је енергично искочила продуценткиња. Пружила ми је руку, тачније, исукала ју је с таквом жестином да ме је њом звекнула у лакат.

„Сандра.”

Затим се руковала са Ејми.

„Исмаил”, рекао је Исмаил.

„Здраво...”, рекла је Сандра.

Исмаил је поново гледао у земљу.

Сандри сам рекла да је Исмаил фотограф из Берлина и да је хтео да иде са нама.

„А какав имаш професионални бекграунд?”, упитала га је Сандра.

Исмаил није одговорио ништа.

Избрбљала сам како га занима књижевност и новинарка Јесенска...

„Студираш на ТУ или на ФУ?”, испалила је Сандра називе два берлинска универзитета.

Исмаил је ћутао.

„Ма он више фотка”, рекла сам у име своје сенке са капуљачом.

Сандра се поново загледала у дечка. „Па одлично, али за нас фотка Ејми, она има уговор, ти можеш да јој будеш асистент, ако се Ејми слаже.”

Ејми је одсутно климнула главом. Исмаил је ушао у аутомобил и даље оборене главе, али на моје изненађење, сео је на сувозачко место, отворио врећицу са семенкама бундеве и свима их журно понудио.

„А какав имаш фото-апарат?”, упитала је Сандра Исмаила на раскрсници, ваљда тек да би ћаскала.

„Молим?”, упитао је Исмаил и окренуо се назад према мени.

„Камеру, какву имаш камеру”, гестикулирала сам рукама већ помало очајна.

„Аха. Ево је”, рекао је Исмаил и извукао из џепа панталона стари смартфон са разбијеним екраном.

„Аха”, рекла је Сандра и накашљала се. „А откуд знаш Јесенску?”

„Исто из кебаџинице”, одговорио је простодушно Исмаил.

„Новинарка Јесенска је умрла у Равензбрику, односно, била је тамо убијена или је умрла од последица мучења, ми сада идемо на место историјске страхоте”, подучила је Сандра Исмаила споро говорећи на немачком.

„Тачно”, одговорио је Исмаил. „У праву си. Тачно тако је било.”

„Надам се да је у реду ако даље будем причала на енглеском, Исмаиле, јер Ејми нас вероватно не разуме у потпуности, морамо да се договоримо око посла, *you don't speak German too much, right Amy?*”,¹ рекла је Сандра у правцу смене Ејми.

„*Sicher. Ich spreche kein Englisch*”,² прекинуо ју је Исмаил и чинило се да му је лакнуло. „*Kein Problem, ich kann auch schlafen oder so...*”³

Тиме се њихов разговор завршио.

Сандра је прешла на енглески. Питала је Ејми о њеним професионалним успесима. Ејми је и даље била помало одсутна, али будући да је Американка, почела је сасвим прибрано да прича о свом академском образовању, животу у уметничкој комуни у Њујорку, о Фулбрајтовој и другим стипендијама, о репортерским ангажманима у Конгу и на Аљасци...

Сандра ју је прекинула, Ејми је такође видљиво лакнуло.

„Сјајно... а где сте покупили овога?”

Пре него што сам стигла да одговорим: у кебаџиници, Ејми је зазвонио телефон. По њеној нервози сам закључила да у Равензбрику има још једну мисију. И била сам у праву. „Добро, код задње капије”, изговорила је соннамбулно у телефон, а мушки глас с друге стране усхићено је узвратио: „Great”.

„Моја прва љубав...”, шапнула ми је Ејми, „путује по Немачкој, и тако...”

Сандра ме је питала да ли је била добра идеја повести овог дечка из кебаџинице. Нема ништа против њега. Али ипак се ради о званичној прослави уз присуство телевизије и политичара и помало стрепи хоће ли све протећи како треба.

Сишли смо са ауто-пута, промицале су борове и мешовите шуме, поља и ливаде, на часак је засијало претпролећно сунце, промицала су села и предео се опет мењао. Виле и језеро, борови, логорска капија пред Равензбриком. Стигли смо, стигли смо на место историјске страхоте. На паркинг где је већ стајало неколико аутобуса, десетине аутомобила и штанд са кари кобасицама.

Исмаил се протегао као да се управо пробудио, а затим је јасно, на готово беспрекорном енглеском, изговорио: „Зашто вас три несрећне жене у ствари мислите да сам ја дебил? Ви уопште не умете да живите, у Европи нико не уме да живи. Живите горе него да сте у затвору.” И запалио цигарету.

Ућутале смо се. Мени је дошло да се смејем. Али он се није смејао. Уопште се није смејао. Сандра је пребледела. Осим тога се није десило ништа. Мали дрски Исмаил је са упаљеном цигаретом изашао из аутомобила и залупио вратима нешто гласније него што је било неопходно. Отишао је кроз главну капију у комплекс конц-логора и нестао негде у гомили гостију којима је било преко шездесет и који су деловали трагично, али такође као да су на излету. Дошли су на прославу. Испред главне капије је корачао паун, мимоилазећи се са двома женама које су трчале водехи пса. Поводац пса се замотао око електричне бандере. Жена у тркачком трикоу

¹ Ти се не служиш превише немачким, је ли тако, Ејми? (Прим. њрев.)

² Наравно. Ја не причам енглески. (Прим. њрев.)

³ Нема проблема, ја могу да спавам или тако нешто... (Прим. њрев.)

је скакутала у месту и чекала да се пас некако снађе и искобеља. Испред главног улаза је стајао телевизијски техничар и контролисао озвучење.

Изашле смо из аута. Ејми је дисала све брже, на челу су јој избијале капљице зноја. „Како изгледам?“, упитала ме је са кнедлом у грлу.

„За долазак у конц-логор сасвим добро“, одговорила сам.

Сунце је слабашно засијало, типичан фебруарски дан.

Ејми је испред аута повукла наниже превише тесну плетену хаљину и преко рамена пребацила кожно јакну. Шљокице око очију су јој се незнатно размазале... На изванредан начин, данас је изгледала заиста дивно. Шминка јој је обасјавала лице као Марији Магдалени. Око врата јој се љуљао најновији никон. Без поздрава је отишла, напустила прославу коју је требало да фотка. Одлучна жена са тајном мисијом. Хтела сам да јој довикнем да је откривање спомен-плоче овде; овде, на главном апел-плацу. Али схватила сам да ме не би чула, а уколико би ме и чула, доживела би то као издају.

Нисам била љута. Уопште нисам била љута. Врло добро сам знала где иде. Нисам знала смер, али осећала сам њено истинско, дирљиво неугодно узбуђење које је помало пренела и на мене. Ејмина прва љубав, после тридесет година.

А Исмаил?

Исмаил је нестао. Није био на свечаном отварању, где сам ја стајала и снимала бројне говоре, концерт обоисте, а на крају и необични дуо: немачку певачицу из Хамбурга са пратњом, младим мандолинистом који је свирао као да спава. Поста-рија глумица са дечјим кикицама певала је не баш чистим гласом ромске мелодије, клезмер, а на крају и југословенске и руске песме.

Свечаност никако да се заврши. Након локалног политичара, млађани момак је почео да рецитује одломак из *Девинских елеџа*. Затим је поново запевала она певачица. Певала је као да никада неће престати, али бифе са шведским столом је већ био отворен. Људи су неупадљиво напуштали концертну салу и кренули на корзо са шампањцем у руци, у правцу столова са салатама, шунком и јастозима. Стајала сам у групици људи и покушавала да уловим нешто о чему бих могла да пишем. Да, спомен-плоча је била лепа, али уметник није могао да присуствује због болести, а кустоскиња је, након веома дугог говора, отишла иза сцене са локалним политичарем.

Затим се маса посетилаца пребацила да прати вођени обилазак, али гомила људи је одуговлачила око шведског стола, неки су отишли да пуше на паркингу, други су се удобно сместили у инфо-центру логора, старији уморни људи су седели на сеоским металним столицама и апатично се тресли од хладноће.

И ја сам села на столицу.

Око три ми је пришла Сандра. „Крећемо најкасније за сат времена, мало журим, мој дечко вечерас стиже из Беча. Звала сам своју спремачицу, али она нема времена, па сам тражила другу... Где је Ејми, је л' фотка?“

„Да, Ејми фотка”, одговорила сам и жмиркала у правцу слабашног сунца које више није нимало грејало.

Фојкаш ли?, написала сам јој поруку.

На металној столици сам испила још једну чашу шампањца и коначно осетила како су ми се сунчеви зраци лажног пролећа суптилно разлили по образима. Вратила сам се у салу. Певачица је и даље певала.

Упустила сам се у разговор са главним менаџером прославе, али он се након две реченице извинио, из џепа сакоа извукао телефон и рекао: „Хало, не, све је у реду, у повратку ћу свратити у самопослугу, наравно да ћу купити пилећи ролат.” На крају је и он нестao у гомили која се разилазила.

Ни мени више није било до куртоазног ћаскања, па сам се у благој опијености обратила келнеру и упитала га шта би још требало да видим у логору.

„Без сумње вилу главног есесовца”, рекао ми је, „она је сјајна.”

У том тренутку ми је поново пришла Сандра: „Не могу да останем ни минут дуже, крећемо ли? Имате све? Код куће ме чека друга спремачица, морам да је пустим у стан. Већ сам имала две Украјинке, а ова из Молдавије је поуздана, не краде, чисти, јефтина је...”

Шампањац је престао да делује. Мислила сам на Јесенску, на борове шуме, али и на Исмаила. Сандри сам рекла да Ејми вероватно још фотка главну вилу Гестапоа. Идем по њу, па можемо коначно да кренемо.

„Добро”, помирила се Сандра. „Ако то буде трајало двадесет минута, чекаћу вас у ауту, али спремачицу не могу да откажем.”

Почео је да дува ветар и облаци су заклонили сунце. Почела је да ромиња киша. Ејми, написала сам јој, *где си? Идем до виле иза главне кайије. Молим те дођи тамо.*

Конц-логор је одједном био прилично пуст. Са главног апел-плаца одлазили су последњи посетиоци, келнери су склањали беле столњаке, техничко особље је односило металне столице... Радници са телевизије су улазили у аутомобиле и кретали, певачица се нечему гласно насмејала, а затим је и она отишла. Прослава се завршила. Почела је јаче да пада киша.

Ишла сам шљунковитим путем ка вили главног есесовца...

Врата су била закључана. Али када сам се наслонила на велику бочну капију, на моје изненађење сам се обрела у велелепној хали са роговима на зидовима.

У вили сам остала потпуно без снаге. Почео је да ме боли стомак и склизнула сам низа зид у чучањ. Од пенушаваг пића сам добила јаке грчеве. Кренула сам у смеру зелене стрелице ка тоалету, али када сам хтела да напустим кабину, квака се ко у инат заглавила.

„Хало”, викнула сам кроз тишину. „Хало!”

Нико ми није одговарао.

Између тоалета и хале је нешто шушнуло...

„Хало... Ејми?”

Онда сам у даљини зачула како су се залупила врата. То ме је мало уплашило. Пажљиво сам се попела на WC шољу и одлучила да прескочим зид и тако се избавим

из кабине. Ишло је с муком. Проклижавала сам и клатила се с једне на другу страну, као да моје тело и мој ум нису успевали да се одлуче где заправо припадам.

На крају сам се превалила и спустила дуж белог зида који сам сав испрљала блатњавом ципелом. Опрала сам руке и ухватила се за кваку, решена да одмах збришем ка аутомобилу. Али и та врата су била закључана.

Тражила сам прозор, али једини прозор у просторији било је огромно огледало са мојим претрашеним лицем.

Стајала сам као опарена у закључаном тоалету у вили највишег есесовца.

А онда се нешто десило. Зачула сам још један тресак вратима. Затим тешке кораке са неправилним ударцима о паркет; кораке који су се полагано ближили вратима тоалета. Тај неко је откључао врата, угледао ме и преплашено викнуо: „Исусе и Марија.” Била је то омања робусна жена, у левој руци је држала метлу, у десној мокру крпу и канту. На ногама је имала пластичне кроксице, на глави љубичасту капу.

У том тренутку сам помислила на своју вољену Јесенску, приказ би јој се допао.

„Па ја не могу не верујем”, почела је спремачица.

Почела сам да се извињавам и муцала сам да сам била на откривању спомен-плоче и грешком сам завршила овде.

Спремачица је имала меки пољски акценат. Пробадала ме је ситним свезнајућим очима. Крупна, мајчински тип, са широким словенским лицем. Када јој је већ дозлогрдило моје муцање, удахнула је и рекла пуним плућима: „Зар ти не умеш да читаш до када је отворено? Пентраш се ту кô лопов по клозетима највишег есесовца. То још нисам видела”, насмејала се, „то још нисам видела.”

А онда смо се у истом тренутку загледале у зид испрљан од мојих ђонова.

„А шта је ово?”, загрмела је. „Ко ће нон-стоп чистити овај хаос?”

„Извињавам се. Много се извињавам, заиста се извињавам.”

„Знаш шта, госпођо каскадерко? Овако ћемо. Одлази. Одлази или ћу те овде закључати!”

Отворила је главна улазна врата, изазивачки стала крај њих са метлом у руци и викала на мене *иш, иш, иш*, гласно се смејући.

Поскакивала сам између локви као ослобођена гуска и махала својој спаситељки.

Аутобуси са посетиоцима су одавно отишли. Паркинг је зјапио празан, ваздух је прожела хладноћа. Навлачио се сумрак, али испод облака је поново извирило залазеће сунце. Сандрин аутомобил је стајао усамљен, стрчао је из даљине као узвичник поред фијата са пољским таблицама. А ауто је седела Сандра, а иза ње Ејми црвених очију. Папирном марамицом је брисала размазани кармин.

„Извини”, рекла је уместо поздрава. „Извини, направила сам неколико фотки, ваљда ћеш бити задовољна.”

„А јеси ли ти задовољна, Ејми?”

„Компликовано је”, изговорила је суморно.

Сандра је упалила мотор. Онда га је опет угасила и поново позвала телефон неку трећу спремачицу, оставила јој говорну поруку да ће се мало задржати, па ако може да дође сутра, она је њена најбоља спремачица, сигурно боља од оне претходне из Молдавије. Сваку реч је изговарала врло полако, као да у некој специјализованој радионици наглувима објашњава како се склапа оригами. Њена порука је требало да звучи пријатно, али звучала је као наредба.

„А твој дечко из Беча?”

„Раскинули смо.”

„А Исмаил?”, упитала сам коначно, када је Сандра поново упалила мотор.

Ејми је слегла раменима, као да се тек тад присетила ко је уопште Исмаил.

„Хоћемо ли да га сачекамо?”, рекла сам и схватила да немам његов број.

„Требало је да дође на време”, брецнула се Сандра увређено.

Кренуле смо.

Ејми и ја смо се немирно погледале.

„Сандра, хоћеш ли ипак да станеш и да видимо где је? Не познаје овај крај и већ пада мрак.”

Није хтела.

Међу облацима се поново појавило слабашно залазеће сунце, али на небу се лагано појављивао месец. Шуме су у том тренутку биле смртно лепе и бујне.

И живот је смртно леп и бујан, као борова шума, помислила сам погледавши Ејми, која је нешто куцкала на телефону својој поново пронађеној љубави из детињства, држећи телефон испред себе у испруженој руци, као да ни сама не верује у оно што пише. Можда су се Ејмин љубавник и Исмаил срили ове вечери у шумама; било би лепо да су срили негде у шумама!

Онда сам мислила на глумицу која је играла и певала као да је хтела да се врати у доба студија, са мизерним, али младим мандолинистом, кога би ионако радије учила другачијем, суптилнијем прстореду. И мислила сам на остављену Сандру и њеног бечког дечка који неће доћи, и мислила сам како све што сам данас доживела не смем написати. Мислила сам на љубав. Оно што ћу написати, остало је у измаглици. На микросекунду сам утонула у сан.

Трен касније пробудио ме је оштри Сандрин глас. „Не волим лажове и...”, ућутала је усред реченице. „... када некеме у невољи пружите руку, као рецимо овом вашем Ибрахиму.”

„Исмаилу.”

„Исмаилу... Спремачица неће доћи, Украјинка се није јавила, Пољакиња не реагује, ниједна од мојих спремачица неће доћи...” Одједном је почела да јој се тресе брада. Било јој је свега превише.

Сумрак је лагано гутао предео. Прошле смо кроз диван бањски градић... Прошле смо поред још једног романтичног језера и девојчице са сламнатим шеширићем, која је на тргу у наручју носила великог плишаног медведа, а када је на раскрсници затреперило црвено светло, радосно нам је махнула својом играчком.

Сандра је стезала волан као да је аутом хтела да одјуре некуд где би се осећала другачије и боље. Не као на местима непрестане историјске страхоте.

Ејми је поново повукла наниже своју плетену хаљину. На грилонкама је имала грудвицу влажне земље и нешто попут борових иглица, мирисала је на природу која се буди, обећавајући нешто што је још увек без икаквих захтева. Одсутно је гледала у предео који промиче и ваљда је у том тренутку била срећна...

А Исмаил?

Он је испарио.

Утонуле смо у троструко ћутање. Враћале смо се из Равензбрика.

SILENTIUM

Када сам се у броумовском манастиру први пут осетила као код куће?

Највероватније већ оног првог последоднева када ми се у манастирском дворишту обратио добродушни старији господин. Ухватио ме је за руку као дете и без сувишних формалности одмах прешао на ствар: „Слушајте, госпођо, ја сам овде први пут. Где се продају карте за обилазак?”

Откуд ја то знам? Истовремено, како могу да разочарам манастирског посетиоца који ми се обраћа са разоружавајућим поверењем? Благо љубазна, нехајно сам махнула руком коју сам ослободила из његове и пажљиво, као да разговарам са наглувим човеком, изговорила: „Господине, карте се продају тамо доле низ степенице.”

Нешто ми је говорило да у том смеру показује стрелица са натписом *TICKETS*, али нисам била сигурна.

„Много вам хвала, госпођо... Знате, ја сам овде са мајком, има деведесет пет година, једва хода... Ваљда ће некако савладати степенице... Мама, овуда, низ степенице!”

Обузео ме је ужас, али већ је било касно. Из правца капије се према нама храбро гегала достојанствена дама са излетничким осмехом.

Размишљала сам о стварности коју сам управо створила како бих одговорила на поверење непознатог туристе.

„И молим вас, кад сте већ тако добри, још једно питање: колико траје обилазак?”

„Пола сата”, испалила сам овог пута насумице, са убедљивошћу агенткиње корисничке подршке.

„Па то је у реду. Знате, мама мора сваки час да пишки... али издржаћемо пола сата, јелда? Хвала вам много, довиђења.”

„Нема на чему”, одговорила сам шупље и нестала у броумовској кући, поново размишљајући о оном проклетом репортеру Релотијусу из *Шииела*, који је све своје цењене измишљене репортаже писао у психотичној тескоби коју му ствара реалност.

Недавно сам разрогачених очију читала разговор са тим хохштаплером немачког репортерства. Највише сам се смејала када је Релотијус описивао како је месец дана боравио у градићу Фергас Фолс у Минесоти, веома ретко је напуштао

хотелску собу, људе је питао бог зна шта, на крају је отишао у другу државу, вратио се и у грозничавом надахнућу једне ноћи за неколико сати написао мајсторију: десет страна поуздане репортаже из Фергас Фолса, где људи гласају за Доналда Трампа. У назнакама се све уклапало, све... Осим чињенице да је репортажа почињала сликом густе шуме док је градић у стварности био окружен степом. Тако су Релотијуса прозрели.

Кад се човек осврне, његови текстови су били савршени превасходно због тога што је измишљао тачно оно што су читаоци желели да читају. Биле су то сугестивно испричане приче које би читаоца сваки пут увериле у оно што је још јуче мислио о стању у ком се свет налази.

Слутила сам да ће ме због неодмереног понашања према случајном туристи и његовој временској мајци у манастиру стићи заслужена казна.

И јесте. Још исте вечери, ноћи, заправо.

Била је необична већ због тога што сам у броумовској кући спавала сама. Мој цимер је отпутовао код своје породице. Радовала сам се као мало дете тренуцима величанствене тишине. Напољу је загрмело, рачунар је нежно зашумео. Искључила сам га и у пола једанаест сам се полако преместила на фотељу да бих уживала у ветру који најављује олују. Затим је почела да ромиња киша и поново је севнула муња.

Осигурачи су искочили, али струја се одмах затим вратила. Међутим, иза зида моје собе нешто се покварило. У кухињи је грозно запиштала разводна табла. Једном, двапут, а онда је аларм почео да се оглашава са челичном правилношћу. Тачно она врста аларма којом су чланови Ал Каиде мучили своје заточенике. Пискави звук који данас сигурно знају и крадљивци аутомобила или банкарски чиновници када се повремено изводи пробна евакуација.

Убрзо сам пренеражено позвала телефоном управника а он ми је поспано рекао да је то заиста незгодно.

„Како то мислите незгодно?”

„Хоћете ли моћи да издржите до јутра? Већ је касно, сада не могу да нађем мајстора”, рекао је разумно.

„Покушају...”, рекла сам безвољно, одложила мобилни и нагурала вату у уши.

Након извесног времена сам схватила да нећу моћи да издржим до јутра.

Зато сам поново позвала управника. На крају је тај добри човек појео сладолед да се разбуди и дошао да ме евакуише. Нешто касније, корачали смо кроз ноћ манастирског ареала међу осветљеним прозорима и пиштећим зидовима све до манастирске келије на трећем спрату, келије број 666.

У келији је заиста владао мртвачки мир. Само је изнад врата, због техничке грешке аларма, светлео знак са симболом за излаз у случају опасности. Знате сигурно како то изгледа: зелени човечуљак на зелено-белој позадини са стрелицом која показује надоле. Човечуљак који је – уколико не светли ноћу агресивном ЛЕД сијалицом – у ствари прилично симпатичан.

„То ће светлети све до јутра, пребаците рецимо бадемантил преко њега, снаћи ћете се уосталом. Најважније је да је овде тишина, је л’ тако?”, рекао је управник, насмејао се и отишао.

Лежала сам на тврдом матрацу манастирске келије. Човечуљак ју је осветљавао ђаволски злурадо. Пред очима су ми трепериле искрице као да сам запоседнута. Уз то сам се присетила новинског чланка који ми је јутрос искочио на телефону. Наслов је гласио *10 врста женске масшурбације* и већ сам наслов ме је смртно исцрпио. Човек вечито мора да учи нешто ново. И шта уопште радити са таквом информацијом овде, у манастирској келији?

Напустила сам то размишљање, обрадовала се тамноплавом бадемантилу од чврстог предива, одмах га обукла као рухо Маријино, легла наузак на кревет и непомично посматрала човечуљка у бегу, поново мислећи на Релотијуса.

Зелено светло са човечуљком је савршено прикрило и мали дрвени крст. То ме је заинтересовало. Као да симбол за излаз у случају опасности даје животу више смисла него крст покрај прозора. Зар тако стоје ствари?

Док је зелено светло за излаз у случају опасности сијало у ноћи са упорношћу једине реалне наде, ја сам полако тонула у сан. Сањала сам како са малим сестрићем крадем злато. Сестрић не прича, седи у колицима, а ја му ћутке гурам злато испод ћебенцета. Све се одиграва у дворишту броумовског манастира, тамо где сам после подне срела оно двоје...

Након буђења, неколико тренутака сам збуњено жмиркала гледајући у дрвени крст у келији. Онда сам се прибрала, бадемантил пажљиво сложила на тврдој постељи и благо забављена ситуацијом отишла да потражим степенице. На крају хладног ходника сам се ухватила за кваку, било је закључано, а иза стаклених врата сам прочитала: МОЛИМО НЕ УЛАЗИТЕ, ОБЕЗБЕЂЕНО АЛАРМОМ, ВРАТА КОРИСТИТИ САМО У СЛУЧАЈУ ЕВАКУАЦИЈЕ.

Зар опет?

Вратила сам се назад и одједном се нашла испред плесне сале.

Можда човек који не зна куд би из клаузуре, излаз проналази у плесу.

Поново сам мислила на Релотијуса и непрегледно мноштво стварности међу којима увек бирамо тачно ону коју у датом тренутку заслужујемо.

Празним ходником сам стигла до лифта гужвајући у руци већ напола извитоперен папирић из келије. Са његове доње стране био је судоку, а са друге следећи текст:

Човек је дошао код једног монаха и разознало га уишшао: „Шша за шебе значи шишина?”

Монах је сшајао поред бунара и извлачио воду.

Рекао је своме јосшу: „Поіледај доле у бунар. Шша видиш?”

„Не видим нишша, само усшаласану воду”, одговорио је јосш.

Неколико шренушака су сшајали у шишини, након чега је монах јоново јројоворио: „Поіледај сада у бунар! Шша видиш?”

„Сада видим свој ограз у води – видим себе!”, викнуо је јосш.

„Видиш – шакво је моје искуство са шишином: у њој боље видим самога себе”, рекао је монах.

Нисам била сигурна у ту причу. Врло је могуће да је за разумевање мудрости потребно решити и онај судоку. Али не бих искључила могућност да ће већину

манастирских гостију ова парабола задовољити. Уосталом, и мене је обрадовало што сам уместо слушања мучног звука аларма пиљила у зелено светло знака са чове-чуљком у гробној тишини ноћи у манастирској келији.

Најважније од свега је да знамо да имамо избора у очувању хармоније света. Такође, да постоји и други пут за евакуацију од оног што води стрмо ка јеленима, зечевима и барокним анђелима.

Да постоји и стазица за случај опасности, осветљена ЛЕД сијалицом, која води некуда доле, где нема ниједног монаха, никакве свеже воде са божјег извора; украт-ко, води у дубине где постоји истински, чистотом непомућени мир...

Мир, пакао и сумпор.

ПОКВАРЕНА ПАВЛАКА

Живот је непрестана врева, а ко не верује у кретање, тај не живи. Знам то од оног тренутка када сам се пре неколико година у берлинском *S-Bahn*-у срела са једним човеком. Клатио се припит у возу, имао је између двадесет и педесет година, зави-сно до светла, времена и ситуације. У руци је држао папирну чашу из *Штарбакса*, очи су му сијале као месији, а крај ногу му се мотао немачки овчар. Мрмљао је ба-сом на детињем немачком са јаким словенским акцентом о томе како је изгубио посао, љубав, на крају и стан, није јео ни пио два дана, и псу је потребно мало воде, а он се зове Јан. Брбљао је достојанствено своју молитву коју је било лако разумети и без речи, заправо, можда ју је било лакше разумети без речи. У торби је имао два последња примерка продајног бескућничког часописа *Мос*, али то је заборавио да помене. На крају крајева, није било ни важно.

Наиме, путници у преподневном *S-Bahn*-у су или дремали или куцали на лап-топовима, један крупан младић у љубичастој дамској хаљини је нервозно посма-трао свој одраз на прозору, пућио усне и флертовао са својим ликом на стаклу (ваљда је причао телефоном, није се могло видети, али свакако се над њим ширила фина маглина лудила).

Приметила сам да скоро сви моји сапутници имају слушалице на ушима, чо-век са натписом *Back to Black* ударао је десном ногом у под тако распонамљено да је деловало да управља целим возом. Помислила сам како сви овде спавају и имају слушалице на ушима, осим мене. Они најдаровитији имају слушалице на ушима, притом спавају, а на крилу држе отворен лаптоп или им на крилу седи дете са слу-шалицама на ушима, или грчевито стежу кавез у коме носе корњачу прекривену ћебенцетом, очито да се не би видело да и корњача има слушалице на ушима.

Скратићу. Само ја у целом полупразном возу нисам имала ништа, апсолутно ништа да се забавим. Ништа осим својих голих очију, а да се правим да спавам – већ је било касно. Знала сам да Јан зна за мене. Возила сам се онако како ме је бог створио – без слушалица, без књиге, чак и без мобилног.

Јан је ишао кроз воз и све храпавијим гласом понављао своју молбу успава-ним и обневиделим *human beings*. Врата су се отварала, врата су се затварала, свет

весело путујућег масовног сандука. А онда, када се ништа није десило ни након три станице, пошто су изашли стари и ушли нови путници, Јан је лежерно прешао са вратоломног немачког на језгровити словачки. Прожела су ме јака осећања према Јану, љубав према ближњему. Па то је мој брат, брат из Словачке!

Хтела сам да извадим ситнину из цепа, али одједном сам цела утрнула. Као се неки демон у мени свађао са самарићанином. Некакав антипритисак ми је руку у којој сам стезала ситнину извукао назад у гест помирљиве шкртости. У томе је највероватније било исцрпљености од читавог ритуала Јановог очајања, страха да бих, обратим ли се Јану на чешком (а ја у том тренутку не бих могла другачије), остала с њим заувек. И тако сам ћутала, упорно сам ћутала и правила се да га не разумем, гледајући га притом у тихом усхићењу из кога је било више него очигледно колико добро га разумем.

„А шта ти бленеш, ти једна покварена павлако“, рекао ми је Јан снисходљиво, загледавши се у мене проницљивим погледом, као да му је било жао због моје збуњености.

То ме је тргнуло. Тако домишљату увреду нисам чула годинама, ништа тако сочно нисам одавно прочитала ни у књигама ни на друштвеним мрежама. И тако – тако сам поново склопила очи, постидела се тачно онако како је то највероватније била Јанова намера, и затворених очију сам почела једно по једно да вадим из џепова све што сам у њима имала.

Извадила сам за Јана најпре ситнину, затим халушке са купусом, пиво, шљивовицу, хашиш, детерцент, колу и кафу. Онда сам из џепа извукла сапун и пешкир и дала му комад свињске коленице за пса. И воду за пса. Јан је отишао да се окупа у бањском центру. Из џепа сам му дала цигарете марлборо, не једну, већ десет кутија!

Била сам све креативнија у даровању. Дала сам Јану кључеве од мале викендице са баштом надомак Берлина. У башти је била дестилерија. Јан је ту довео све своје словачке и пољске другаре са градилишта, живео је много боље, више није био сам. На крају сам му, док је лежао покраден у делиријуму испод стабла јабуке, притекла у помоћ и одвезла га у берлинску болницу *Charité*. Онда сам позајмила ауто од његовог другара и одвезла Јана у Словачку, у место Дворњики. Тамо сам Јану на сеоском тргу приредила изненађење: случајан сусрет са католичком девојком Јаном. Јан се безглаво заљубио у Јану, а када сам из џепа извукла кућу са баштом, Јан је у њој уместо дестилерије поставио кућицу за децу. Јана је загрлила и пољубила свога Јана. Венчали су се. Јан је нашао посао у локалној фабрици цемента у Турењу и пио је само гутљај безалкохолног пива уз ручак. У међувремену сам им даровала и петоро деце (или су их сами направили, не бих ипак да преузимам задатке за подухвате које сам тек децентно надгледала). Деца данас трчкарају по башти, у воћњаку имају кућицу за играње, видела сам Јана како седи на столчици испред радионице и резбари Исуса, док Јана у воћњаку трачари са комшиницом; заједништво, једноставност живота, његова чистота и стална врева.

У том тренутку сам се тргнула. Наравно, Јана више није било у возу. Одавно се више не вози *S-Bahn*-ом. Како би, уосталом, и могао кад је у словачким Дворњицима.

Када је мојој старијој ћерки било шест година и ишла је у први разред, у својој берлинској школи није имала скоро ниједног другара. Најчешће је разговарала са кестеном у школском дворишту.

Тек након неколико месеци се мало прилагодила и на трен јој се осмехнула срећа. Кинеска другарица Ли ју је позвала на рођенданску прославу.

Испратила сам ћерку до ресторана у Лихтенбергу, у коме су радили родитељи мале Ли, махнула јој и отишла.

Када сам се након три сата вратила, моја ћерка је са рођенданском капицом на глави седела у ћошку ресторана, издвојена од осталих. Испред акваријума се играла колачићем среће. Није била несрећна, имала је колачић у крилу, разговарала је с њим, а када сам јој пришла, пажљиво ме је загрлила левом руком а колачић среће је држала у десној руци испруженој испред себе да га случајно не згњечим.

„Мама”, рекла ми је поверенички, „у овом колачићу је реченица о срећи која ће ми се остварити.”

„А шта би желела?”, упитала сам је сентиментално.

„То не смем да изговорим наглас, али оно што желим биће управо у овом колачићу па ћеш и ти сазнати.”

„Хоћеш ли сада да га отвориш и поједеш?”

„Не сада, побогу, не сада”, прошапутала је узбуђено моја ћеркица и погледала око себе: „Овде има људи. Када будемо саме код куће.”

Путем ми је причала шта би све желела од колачића среће. На улицама је мрзнуло и повремено смо се клизале по залеђеним барицама. У даљини испред парка светлугали су вратови ноћних паса, оних што су носили електричне огрлице против аутомобилских несрећа. Деловали су магично.

Тек што смо за собом затвориле врата стана, ћеркица је наручила какао и замолила ме да упалим свећу. Онда је у хулахопкама и плавој ролци седела за кухињским столом и дуго разгледала сјајни, црвено-златни омот колачића. Пажљиво је отварала своју срећу. Затим је узела слаткиш и најопрезније могуће га спустила на полицу. Прстима је пажљиво поравњавала фолију, као да је хтела да одгонетне све написане кинеске знакове о производњи чудеса. На крају је узела колачић са полице, хитро га разбила прстима, комадиће померила у страну, једва долазећи до даха од узбуђења.

„Дај да видим”, кажем јој, „прочитаћу ти.”

На папирићу је на енглеском, немачком и, наравно, кинеском писало: *Не очајавај. Срећа ће чека на измаку живоша.*

Тако је то увек са весницима среће. Незвесни су и подмукли. Данајски дарови. Нису много бољи ни часови о срећи које су почели прогресивно да уводе у берлинским школама. Деца на њима треба да говоре о ономе што желе, а како сам чула, часови се углавном завршавају колективним цмиздрењем оних који су желели *swich*, а уместо тога добили веб-страницу за додатну наставу физике, или су, рецимо, желели пса, а уместо тога добили карту за зоолошки врт.

Другарица из детињства Зоја је недавно са мном поделила другачију причу о предсказањима среће. У предбожићној трци је отишла код козметичарке, и док је на лицу имала маску која се стврдњавала и због које није могла да артикулише речи, позвала ју је телефоном другарица која већ дуго живи са својим бугарским мужем. Плакала је Зоји преко телефона, жалила се како је муж терорише, све што од ње хоће је кување, набавка, прање, али љубав, викала је преко телефона док је козметичарка вртела главом над тим очајањем, љубави нема: секса нема, романтике нема, али набавке и прања – тога има!

Затим је Зоји ставила мекане тупфере на лице и могла је опет да говори. Нежно се поздравила са другарицом и извинила се козметичарки.

„Па, некад се дешавају такве ствари”, одговорила јој је козметичарка са пуно разумевања и дала Зоји божићни колачић са поруком. „Све иде у добротворне сврхе”, рекла је гануто. „Дајте га својој другарици, сигурно ће наћи поруку која ће је обрадовати.” Погледала је у Зоју и дохватила још један божићни колачић: „А овај је за вас, и ви, уосталом, заслужујете мало среће.”

Зоја је још истог дана отишла да види своју очајну пријатељицу. Затекла ју је на вратима уплакану, али одлучну. Све ће бити добро, рекле су једна другој, а онда је Зоја дала пријатељици божићни колачић. Уплакана жена га је отворила, а унутра ју је чекала порука: *Већ гуио љушурјеш на мртвом коњу.*

А Зоја? Пожурила је кући и под тушем појела божићни колачић заједно са паприћем, за сваки случај.

Можда је срећа само малуле. Али шта је заправо малуле? То је реч за све оно што нисмо у стању да именујемо. Први пут ми се малуле указало на ауто-путу између Прага и Брна. Чекала сам у застоју са Адамом. И будући да нас двоје мешамо неке речи на енглеском, при погледу на камион са натписом *Jirži Malule, export import*, синуло ми је да је малуле можда лек против приближности, да малуле можда значи све. Све што измиче именовању и схватању, а притом је стварно!

Сада је малуле већ толико раширена реч да је користе сви разумни људи од Новог Зеланда све до Аљаске, чула сам и да заиста постоји у хавајском и да значи све мекано, подложно обликовању и крхко, а ускоро ће се појавити и у корпусу чешког језика, чим овај текст буде објављен.

Не волим ничије цитате осим сопствених, а цитати из колачића среће ме искрено ужасавају.

Ако бих некад подлегла истинском незнању и у помућености чула отворила кинески колачић са поруком, без икакве сумње би ме чекала гора будућност од путовања на мртвом коњу. И сигурно ме у колачићу не би чекала срећа на измаку живота. Вероватније је да бих наишла на реченицу да живот не мора да буде кратак и узбудљив, већ досадан и дуг. Знам једног аустријског хумористу који јавно заступа став да човек у старости бира или антидепресиве или хумор, а ја сам непоколебљиво уверена да баш он у фиоци ноћног сточића има залихе лексаурина.

А ја заправо нисам ни хумористикиња. С друге стране, ако ми се срећа икад некако осмехнула, онда је видим баш у томе што ми се у застоју на ауто-путу прошлог лета указала та реч.

Дакле, ипак имам макар мало малуле.

Без омота, без колачића, али са тајанственим ауторским правима.

(Са чешкој превела Тихана Хамовић)⁴

⁴ Превод је реализован уз подршку Министарства културе Републике Чешке.